

УДК 349.2

О. І. Процевський**ЧИ ДІЙСНО ДЕРЖАВА НЕ ГАРАНТУЄ
ГРОМАДЯНАМ ПРАВО НА ПРАЦЮ?**

Анотація. Стаття призначена аналізу юридичних гарантій права на працю. У статті визначається, що гарантії реалізації права на працю забезпечуються державою шляхом створення правових, організаційних та економічних умов, сприянню створення нових робочих місць. Метою державної політики у сфері зайнятості населення і основними напрямками її організації є встановлення відносин, що регламентуються трудовим договором, провадження підприємницької та інших видів діяльності, не заборонених законом.

Ключові слова: право, праця, юридичні гарантії, рівність, справедливість, зайнятість.

Аннотация. Статья предназначена анализу юридических гарантий права на труд. В статье определяется, что гарантии реализации права на труд обеспечиваются государством путем создания правовых, организационных и экономических условий, содействию создания новых рабочих мест. Целью государственной политики в сфере занятости населения и основным направлением её организации является установление отношений, регламентируемых трудовым договором, осуществления предпринимательской и других видов деятельности, не запрещенных законом.

Ключевые слова: право, работа, юридические гарантии, равенство, справедливость, занятость.

Abstract. The article is the analysis of the legal guarantees of the right to work. The article specifies that guarantees the right to work are provided by the state through the establishment of legal, organizational and economic conditions, promote the creation of new jobs. The purpose of the state policy in the sphere of employment and main directions of its organization is to establish a relationship governed by contract of employment, entrepreneurial and other activities not prohibited by law.

Keywords: law, labor, legal security, equality, justice, and employment.

Таке розуміння питання обумовив Конституційний Суд України своїм рішенням від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 [1]. Єдиний орган конституційної юрисдикції України сформулював такий висновок: «Виходячи із зазначеної позиції, можна стверджувати, що право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права».

Конституційний Суд України при формулюванні такого висновку, на мій погляд, мав на увазі щось інше. Бо право на працю як одне із фундаментальних прав людини відбиває її об'єктивну потребу створювати матеріальні і духовні цінності не тільки для задоволення своїх потреб, а й існування всього суспільства і держави. Саме тому право на працю й умови його реалізації визначають не тільки зміст усіх норм трудового права як самостійної галузі права України, а й головний напрям в економічній політиці держави.

Межі статті не дозволяють докладно зупинитися на обґрунтуванні висновку про те, що право на працю, як і всі права, що його, так би мовити, супроводжують, є суб'єктивними правами. Реально усі умови, засоби, способи, що містяться у правових приписах норм Конституції України, правових нормах законодавства про працю мають на меті забезпечення реалізації у повному обсязі прав і свобод працівників, а також всебічну їх охорону. Хоча в юридичній літературі є і інші висловлювання. Так В.В. Федін вважає, оскільки праву на працю не кореспондує відповідний юридичний обов'язок, то воно просто трансформується у свободу праці [2]. Насправді системний аналіз норм діючого законодавства свідчить про те, що право на працю є суб'єктивним правом і є відповідний обов'язок держави.

Для обґрунтування своєї думки відносно рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 звернемося до визначення термінів «гарантія» та «державна політика у сфері зайнятості населення».

Сучасний словник іноземних слів під гарантією розуміє поруку, умови забезпечення чого-небудь. Гарант – це поручитель – держава або організація або особа, яка дає у чому-небудь гарантію. Гарантувати – від фр. *garantir*, поручитися, забезпечувати, давати гарантію у чому-небудь [3]. Новий тлумачний словник української мови під гарантією розуміє безпеку, безпеку, запоруку [4]. Тлумачний словник В. Даля під гарантією розуміє поруку, поручительство, а під гарантуванням – забезпечення, поручительство, завірення, запевнення взяти на свій страх [5].

Юридична енциклопедія України дає таке визначення «гарантій правових»: це встановлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права. Є два види гарантій правових – нормативно-правові та організаційно-правові. В свою чергу, нормативно-правові гарантії поділяються на матеріальні і процесуальні. Дія гарантій правових спрямована передусім на забезпечення і охорону прав та свобод людини і громадянина [6]. С.Л. Лисенков, А.П. Таранов під гарантіями прав і свобод людини і громадянина розуміють умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав і свобод особи. Поняття «гарантії» охоплює усю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення [7].

Російські автори загальної теорії держави і права, зокрема проф. Мордовець А.С., під гарантіями прав людини розуміє об'єктивні і суб'єктивні умови, а також організаційні та інші засоби, за допомогою яких забезпечується їх охорона, захист. Гарантії – як об'ємне соціально-політичне і юридичне явище, характеризує, щонайменше, три моменти: пізнавальний, ідеологічний, практичний [8]. Дещо раніше цей же автор під гарантіями, які забезпечують реалізацію прав людини, розумів систему соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів та способів, що створюють рівні умови особі для здійснення нею своїх прав, свобод та інтересів [9].

Якщо взяти до уваги думки В.М. Скобелкіна, який досконало дослідив юридичні гарантії реалізації трудових прав найманих працівників [10], то можна дійти висновку,

що юридичні гарантії, як засоби забезпечення реалізації прав і свобод працівниками і виконання ними юридичних обов'язків, базуються на основних принципах, які людством формувалися століттями: гуманізм, справедливість, свобода, рівність, законність, доцільність тощо. Тому за своєю сутністю гарантії забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина являють собою умови, які сприяють задоволенню бажань і можливостей людини, її законних інтересів.

Якщо поглянути на гарантії забезпечення реалізації прав і свобод людини з точки зору їх функцій, то вони виглядають як виконання державою обов'язку по відношенню до людини, яка реалізує свою природну здатність до праці, а також в процесі трудової діяльності.

В юридичній літературі багато уваги відводиться класифікації гарантій прав людини. Загальновизнаною є класифікація гарантій прав людини на загальні, спеціальні (юридичні) гарантії і організаційні. Кожний вид гарантій має свій зміст і форму виразу. Стосовно теми дослідження в роботі мова буде йти про юридичні гарантії, які забезпечують реалізацію права на працю.

Тому звернемося до Конституції України. Уже в самій Преамбулі закріплено, що Верховна Рада України від імені українського народу «дбаючи про забезпечення, прав і свобод людини і гідних умов її життя приймає цю Конституцію – Основний Закон України». Відразу, після визначення сутності держави як такої, у першому розділі Конституція України сформулювала принципове положення щодо місця, ролі, значення людини і відношення до неї держави. Саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Тому права і свободи людини та їх **гарантії** визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3). Підкреслимо, гарантії прав і свобод.

Серед прав і свобод особливе місце займає право на працю, яке Конституція України сформулювала так: кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст.43).

Звернемо увагу на редакцію ст. 23 Загальної декларації прав людини, в якій наголошується на чотирьох правах людини, а саме: кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття [11].

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, уточнюючи зміст ст. 23 Загальної декларації прав людини, у ст. 6, що стосується визначення права на працю, замість чотирьох наголошених прав, вказує тільки на два права: держави, які беруть в ньому участь, визнають право на працю, що включає **право кожної людини мати (дістати) можливість заробляти собі на життя** працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення цього права [12].

Конституція України у ст. 43, закріплюючи право на працю, на перший погляд, відтворила редакцію ст. 6 Міжнародного пакту, але замість «право кожної людини мати (дістати) можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає

або на яку вільно погоджується» (ст. 6 Пакту) – наголосила «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Тобто, зміст ст. 43 Конституції України природне право людини на вільну, свободну від примусу реалізацію своєї природної здатності до праці, право вільно розпоряджатися своєю унікальною якістю створювати матеріальні і духовні цінності обтяжила можливістю заробляти собі на життя. «Право людини мати можливість заробляти собі на життя» (ст. 6 Пакту) і «право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя» (ст. 43 Конституції України) – різні речі.

Конституція України у ст. 43 містить спеціальні юридичні гарантії, які передбачають умови, що забезпечують здійснення бажаним працювати громадянам саме право на працю: держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб (ст. 43).

Правове регулювання такої діяльності здійснюється на підставі Закону України «Про зайнятість населення», який встановлює державні гарантії у сфері зайнятості та працевлаштування [13]. Так, ст. 5 Закону гарантує: вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності, вільний вибір або зміну професії; одержання заробітної плати (винагороди) відповідно до законодавства; професійну орієнтацію з метою самовизначення та реалізації здатності особи до праці; професійне навчання відповідно до здібностей та з урахуванням потреб ринку праці; підтвердження результатів неформального професійного навчання осіб за робітничими професіями; безоплатне сприяння у працевлаштуванні, обранні підходящої роботи та одержанні інформації про ситуацію на ринку праці та перспективи його розвитку; соціальний захист у разі настання безробіття; захист від дискримінації у сфері зайнятості, необґрунтованої відмови у найманні на роботу і незаконного звільнення; додаткове сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян.

Конституція України вперше в історії держави встановила заборону примусової праці і визначила види трудової діяльності, які не вважаються примусовою працею. Це – військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан. Без сумніву, це суттєва конституційна гарантія свободи праці.

У ст. 5 Кодексу Законів про працю України встановлює низку юридичних гарантій, що забезпечують реалізацію права на працю та працевлаштування. Так, держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: вільний вибір виду діяльності; безоплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і в працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам державних вищих навчальних, професійних

навчально-виховних закладів; безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або у системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи.

До речі, цікава річ – чому, не дивлячись на те, що у чинний КЗпП України внесено більше разів змін і доповнень, ніж в ньому статей, ч. 1 ст. 2 фактично залишилася в редакції 1971 року? А саме: «Право громадян України на працю, – тобто на одержання роботи з оплатою не нижче встановленого державою мінімального розміру, – включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою». Право на одержання роботи забезпечується державою!

Щоб зрозуміти зміст права на працю, що закріплено у Конституції України, треба розкласти його на частини. Перша частина стосується самого права на працю. Цікава річ, право на працю – природне право людини, але воно знаходить закріплення в Основному Законі держави. Керуючись змістом ст. 3 Конституції України, можна з упевненістю стверджувати, що мета такої редакції – це скоріше наголосити про обов'язок держави гарантувати забезпечення своїх громадян роботою, завдяки якій і будуть створюватися матеріальні і духовні цінності для існування суспільства і самої держави.

Тому у другій частині змісту права на працю мова іде не про право як таке, а про наслідки для працівника, який буде застосовувати свою унікальну природну здатність до праці – «можливість заробляти собі на життя працею». І саме тут підкреслюється, що ця можливість заробляти собі на життя позбавлена примусу – «вільно обирати собі роботу, або вільно погоджуватися на ту, яку громадянину запропонують».

А ось другу частину ст.43 Конституції України Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 жовтня 2007 року, на мій погляд, мав би системно аналізувати з використанням змісту ст.ст. 3, 8 і 22-24 Конституції України, де чітко просліджується така правова категорія як «гарантія», точніше обов'язок держави гарантувати забезпечення реалізації права на працю. Редакція частини другої ст. 43 Конституції «Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю...» в системному аналізі зі змістом ст. 3 і 22 Конституції України є ніщо інше як обов'язок держави.

Власне, обов'язок держави гарантувати громадянам України забезпечення реалізації права на працю закріплюється і в Законі України від 5 липня 2012 року № 5067- VI «Про зайнятість населення» [14]. Так, згідно зі ст. 6 закону, «кожен має право на вільний вибір місця, виду діяльності та роду занять, яке забезпечується державою шляхом створення правових, організаційних та економічних умов для такого вибору».

Всупереч рішенням Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року, в якому стверджується, що «держава не гарантує працевлаштування кожній особі» Закон України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 року № 803-ХІІ [15], який втратив правову силу, і нині діючий від 5 липня 2012 року № 5067- VI закріплюють саме обов'язок держави забезпечити працевлаштування кожної особи. Якщо Закон України від 1 березня 1991 року виконання цього обов'язку покладав тільки на державну службу зайнятості, яка мала «сприяти реалізації права громадян на працевлаштування» (ст. 8), то Закон України від 5 липня 2012 року виконання обов'язку забезпечити працевлаштування кожної особи поклав на державу, розглядаючи працевлаштування як комплекс правових, економічних та організаційних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації права **особи на працю**.

Більш того, сучасна державна політика у сфері зайнятості населення базується, зокрема, на таких принципах: пріоритетності забезпечення повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості в процесі реалізації активної соціально-економічної політики держави; відповідальності держави за формування та реалізацію політики у сфері зайнятості населення; забезпечення рівних можливостей населення у реалізації конституційного права на працю; сприяння ефективному використанню трудового потенціалу та забезпечення соціального захисту населення від безробіття.

У цьому контексті цікаво поставити таке запитання – якщо держава не гарантує забезпечення реалізації громадянами права на працю, якщо це не обов'язок держави, а тільки її обов'язок забезпечити принцип рівності можливостей реалізації цього права (як вважає Конституційний суд), то на якій законній підставі виникає обов'язок у держави соціально захищати працівника у разі настання безробіття? Відомо, що соціальний захист у цьому випадку включає комплекс заходів, який передбачений загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття та законодавством про зайнятість населення (розділ VIII Закону України «Про зайнятість населення»). Мається на увазі матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги, і навіть збереження права на виплату допомоги по безробіттю на період участі у громадських та інших роботах тимчасового характеру тривалістю до 180 днів.

Не можна забувати і того, що реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення має забезпечити, перш за все, держава шляхом: проведення податкової, кредитно-грошової, інвестиційної, бюджетної, соціальної, зовнішньоекономічної та інноваційної політики з метою розширення сфери застосування праці, забезпечення повної, продуктивної, вільно обраної зайнятості, підвищення рівня кваліфікації та конкурентоспроможності робочої сили. Крім цього, держава має право визначити у загальнодержавних програмах економічного та соціального розвитку, програмах економічного та соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст показники розвитку ринку праці та зайнятості населення; включати до системи регулювання ринку праці заходи щодо запровадження стимулювання

вітчизняного виробництва та створення нових робочих місць у пріоритетних галузях економіки та сільській місцевості. А головне їх виконання оцінювати за результатами реалізації таких програм.

Одним із головних завдань держави у реалізації політики у сфері зайнятості населення є оцінка впливу цієї політики на ринок праці. Бо ринок праці держава розглядає як систему правових, соціально-трудова, економічних та організаційних відносин, що виникають між особами, які шукають роботу, працівниками, професійними спілками, роботодавцями та їх організаціями, органами державної влади у сфері задоволення потреби працівників у зайнятості, а роботодавців – у найманні працівників відповідно до законодавства. Такий підхід до визначення ринку праці зрозумілий, бо державне регулювання зайнятості охоплює формування і реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення з метою створення умов для забезпечення повної та продуктивної вільно обраної зайнятості і соціального захисту в разі настання безробіття. Саме тому метою державної політики у сфері зайнятості населення і основними напрямками її реалізації є: забезпечення рівних можливостей особам у реалізації їх права на працю; сприяння підвищенню професійного рівня працездатного населення відповідно до суспільних потреб; створення умов для розвитку економіки та сприяння створенню нових робочих місць; задоволення попиту пріоритетних галузей економіки у висококваліфікованих працівниках; посилення мотивації до легальної і продуктивної праці.

Зайнятість населення забезпечується шляхом встановлення відносин, що регламентуються трудовими договорами (контрактами), провадження підприємницької та інших видів діяльності, не заборонених законом.

Таким чином, право на працю означає право кожного громадянина на вибір місця роботи, виду діяльності та роду занять. І це право забезпечується державою шляхом створення правових, організаційних та економічних умов. Категорії «забезпечення», «умови» є такими, що свідчать про наявність відповідних правових гарантій реалізації конституційних прав і свобод, для яких держава створює відповідний правовий механізм. Цей правовий механізм реалізації права на працю до найменших дрібниць (докладно) закріплений в Законі України «Про зайнятість населення» [16]. Зокрема, реалізація права на вибір місця, виду діяльності та роду занять здійснюється шляхом самостійного забезпечення особою своєї зайнятості чи звернення з метою працевлаштування до роботодавця або за сприяння центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудові міграції, чи суб'єкта господарювання, який надає послуги з посередництва у працевлаштуванні. До речі, про наявність правових гарантій, які мають забезпечувати реалізацію права на працю свідчить і ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення», яка дослівно сформульована так: «Категорії громадян, що мають **додаткові** гарантії у сприянні працевлаштуванню». За правилами формальної логіки – усі громадяни мають гарантії забезпечення реалізації

права на працю, але є категорія громадян, що мають додаткові гарантії. До них, зокрема, відносяться: один з батьків або особа, яка їх замінює і має на утриманні дітей віком до шести років; виховує без одного з подружжя дитину віком до 14 років або дитину – інваліда; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, особи, яким виповнилося 15 років та які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу; особи, звільнені від відбуття покарання або примусового лікування; молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно – технічних та вищих навчальних закладах, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання чи служби) і яка вперше приймається на роботу.

Для працевлаштування зазначених громадян підприємствам, установам та організаціям з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб встановлюється квота у розмірі 5 відсотків середньооблікової чисельності штатних працівників за попередній календарний рік.

Право на працю є конституційним правом, а тому ст. 22 Основного Закону держави наголошує, що права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи **гарантуються** і не можуть бути скасовані. А оскільки в Україні визнається і діє принцип верховенства права, то Конституція України має найвищу юридичну силу. Всі Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. (ст.8)

Тому не можна погодитися з думкою В.Ф.Погорілка в тому, що гарантії конституційні, як вид правових гарантій, є механізмом забезпечення дотримання, виконання, застосування і використання конституційних та інших норм права органами державної влади, місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, іншими фізичними і юридичними особами. Гарантії конституційні мають найвищу юридичну силу, є основою правових гарантій. Гарантії конституційні спрямовані, насамперед, на охорону Конституції України, а також охорону передбачених нею інститутів: прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Гарантії конституційні є нормативними і організаційними. У свою чергу нормативні гарантії поділяються на матеріальні і процесуальні. Пріоритетний вид нормативних гарантій – норми-принципи, зокрема, ті, які забезпечують права і свободи людини і громадянина ст.21-64 Конституції. Як відомо, право на працю закріплено у ст. 43 Конституції України. До нормативно-правових конституційних гарантій належать також юридичні відповідальність та юридичні обов'язки, передбачені Основним Законом держави [17].

Таким чином, система загальних і спеціальних (юридичних) гарантій, прав і свобод людини і громадянина у галузі трудового права являє собою сукупність умов,

факторів, засад, які спрямовані як на реалізацію права на працю, так і на розвиток людини у процесі трудової діяльності і її захист. І така гарантія забезпечується державою.

Умови, які сьогодні склалися в системі господарювання, не можуть впливати на визначення права на працю суб'єктивним правом і обов'язку держави забезпечувати гарантії його реалізації.

Література

1. Офіційний Вісник України, 2012. – 80. – Ст. 2979;
2. Федін В.В. Соотношение принципа труда и права на труд: текст / В.В. Федін // Lex Russica. – 2004. – № 2. – С. 411–436;
3. Современный словарь иностранных слов. «Дуэт», «Комети», С.Пб. – 1994. – С. 136;
4. Новий тлумачний словник української мови. У 3-х томах, 1 том, «Аконіт», 2005. – С. 413;
5. Владимир Даль. Толковый словарь великого русского языка. Том 1, М.: «Русский язык», 1981. – С. 344;
6. Погорілко В.Ф. Гарантії правові. Стаття в юридичній енциклопедії. Т. 1, К. «Укр. енцикл» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 555;
7. Лисенков С.Л., Таранов А.П. Гарантії прав та свобод людини і громадянина. Юридична енциклопедія, т. 1 «Укр. енцикл» імені М.П. Бажана, 1998. – С. 555;
8. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Отв. Ред. М. Н. Марченко, т. 3, «Норма», М.: 2010. – С. 319–320;
9. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. – Саратов, 1996. – С. 168;
10. Скобелкин В.М. Юридические гарантии трудовых прав наёмных работников. Новосибирск, 1996. – С. 125–137;
11. Загальна декларація прав людини, прийнята ООН 10 грудня 1948 року. Права людини. Міжнародні договори України. Декларації, документи. – К., «Наукова думка». – 1992. – С. 18–24;
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийняті ООН 16 грудня 1966 року. Права людини. Міжнародні договори України. Декларації, документи. – К., «Наукова думка». – 1992. – С. 24–36;
13. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI. Офіційний Вісник України, 2012, № 63, ст. 2565;
14. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI. Офіційний Вісник України, 2012, № 63, ст. 2565;
15. Відомості Верховної ради України, 1991, № 14, ст. 170;
16. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. № 5067-VI. Офіційний вісник України, 2012, № 63, СТ. 2565;
17. Погорілко В.Ф. Гарантії конституційні. Стаття в юрид. енциклопедії, 1 том, К.: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 554–555.